

Κριτικὲς τῆς ἱστορικῆς αἰτιοκρατίας

Μιὰ συμβολὴ νεοελλήνων στοχαστῶν στὴν γαλλικὴ πολιτικὴ σκέψη:
Καστοριάδης, Ἀξελός, Παπαϊωάννου¹

Στὴν μνήμῃ τῆς Ρείας Παπαϊωάννου

Περίεργη χώρα ἡ Γαλλία, ἡ χώρα τῆς ἐπανάστασης ἀλλὰ καὶ τῆς μόδας. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἀντικομοφορμιστικὴ· ἡ μόδα, ἀντίθετα, ποντάρει στὴν ὑποταγὴ τοῦ ἐνὸς στὴν κρίση τοῦ ἄλλου. Αὐτὰ εἶναι ἀντίθετα, ἀλλὰ ὄχι ἀπολύτως. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὴν Γαλλία ἡ μόδα εἶχε χαρακτῆρα ἐπανάστασης ὅταν τὸ ταγιέρ ἔλυσε τὸν στενὸ κορσὲ τῆς παράδοσης, ἐνῶ, ἀντίστροφα, ἡ ἐπανάσταση εἶχε χαρακτῆρα μόδας ὅταν ἔφθασαν ἐκεῖ ὁ Κορνήλιος Καστοριάδης (1922-1997), ὁ Κώστας Ἀξελός (1924-2010) καὶ ὁ Κώστας Παπαϊωάννου (1925-1981), τὸ 1945.² – Περίεργη χώρα εἶναι καὶ ἡ Ἑλλάδα, χώρα τῆς ἀντίστασης ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐμφυλίου. Ἡ ἀντίσταση εἶναι χειραφετητικὴ· ὁ ἐμφύλιος, ἀντίθετα, ἐπιδιώκει τὴν ὑποταγὴ τοῦ ἐνὸς στὴν βία τοῦ ἄλλου. Αὐτὰ εἶναι ἀντίθετα, ἀλλὰ πάλι, ὄχι ἀπολύτως. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὴν Ἑλλάδα ἡ ἀντίσταση εἶχε ἐμφυλιοπολεμικὸ χαρακτῆρα ὅταν οἱ διάφορες ὁργανώσεις τῆς μάχονταν ἡ μία τὴν ἄλλη, ἐνῶ, ἀντίστροφα, ὁ ἐμφύλιος ἀποκοτοῦσε χαρακτῆρα ἀντίστασης ὅταν ἡ ἄλλη πλευρὰ στρατολογοῦσε δωσίλογους. Τέτοια ἦταν ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέπλευσαν οἱ εἰκοσάχρονοι Καστοριάδης, Ἀξελός, Παπαϊωάννου, ποὺ θὰ μπολιάσουν τὴν γαλλικὴ σκέψη μὲ ιδέες βγαλμένες ἀπὸ ἐλληνικὲς ἐμπειρίες.

Στὴν χώρα τους, οἱ νικητὲς εἶχαν νικηθεῖ, ἡ συμμετοχὴ τους στὴν κομμουνιστικὴ πλειοψηφία ἀντιστασιακὴ ὁργάνωση δὲν ἦταν τίτλος τιμῆς, ὅπως στὴν Γαλλία, ἐνῶ ἡ ὑποταγὴ τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας στὴν «πατρίδα τοῦ σοσιαλισμοῦ» ἔφερε εὐθύνες γιὰ τὴν παράδοξη ἦττα τῶν νικητῶν. Μὲ νωπὲς μνήμες ἐνὸς κινήματος χειραφέτησης, νοιώθοντας ἀλληλέγγυοι μὲ ἀνθρώπους ποὺ διώκονταν ἀδίκως, θὰ μείνουν πιστοὶ στὸ χειραφετητικὸ ἐγχείρημα, ἀλλὰ ἀσκώντας κριτικὴ στὴν Σοβιετικὴ Ἑνωση, σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου οἱ φιλοεπαναστάτες διανοοῦμενοι στὴν Γαλλία θεωροῦν μαζικὰ ὅτι ἡ πίστη στὸ χειραφετητικὸ ἐγχείρημα ἀπαιτεῖ ἀπὸ αὐτοὺς, ἀντιθέτως, νὰ στηρίζουν τὸ σοβιετικὸ καθεστῶς. Τὸ 1950 ὁ Σάρτρ καὶ ὁ Μερλώ-Ποντὺ γράφουν ὅτι, «ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ φύση τῆς σημερινῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, στὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων ἡ ΕΣΣΔ βρίσκεται χοντρικὰ ἀπὸ τὴν μεριὰ ὅσων ἀντιμάχονται τὶς γνωστὲς σὲ μᾶς μορφὲς ἐκμετάλλευσης».³

Βέβαια οἱ στάσεις τους διαφέρουν. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1944, ὁ Καστοριάδης εἶναι τροτσκιστής, ὁ Ἀξελός μέλος τοῦ ΚΚΕ, ὁ Παπαϊωάννου σοσιαλιστής.⁴ Ὁ πρῶτος βλέπει μὲ φρίκη «τὸν κοσμὰκη [...] ἔτοιμο νὰ σκοτωθεῖ γιὰ νὰ ἐγκαταστήσει [...]

1. Κείμενο ἀνακοίνωσης ποὺ ἔγινε στὸ συνέδριο *Ἡ γαλλοφωνία στὴν Ἑλλάδα*, διοργάνωση Πάντειο Πανεπιστήμιο-Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο, Πάντειο Πανεπιστήμιο (13 Μαρτίου 2014).

2. Βλ. Ν. Ἀνδρικοπούλου, *Τὸ ταξίδι τοῦ Μатарόα 1945*, Ἑστία, Ἀθήνα 2007.

3. Παράθεμα ἀπὸ σημείωμα τοῦ ἐκδότη τοῦ περ. *Les temps modernes*, βλ. Α. Akoun, «Entre l'existentialisme et le marxisme», *Magazine littéraire*, 127-128, 9/1977, σ. 11, στ. 2.

4. Π. Νοῦτσος, «Ἡ ἐλληνικὴ διανόηση στὴν διασπορά», *Νέα Ἑστία* 1790, 2006, σ. 1133.

στρατόπεδα συγκέντρωσης και σταλινική δικτατορία»,⁵ ο δεύτερος συμμετέχει στα γεγονότα και διαφωνεί με την θέση του «κόμματος των Ελλήνων τροτσκιστών», ότι αυτά αποτελούν «στρατιωτικό πραξικόπημα της άριστερας».⁶ Οι διαφωνίες μάλιστα θα παραμείνουν. Ο Αξελός θα θεωρήσει ότι ο κομμουνισμός δεν μπορούσε τότε να νικήσει γιατί δεν υπήρχε εξουσία των εργατικών συμβουλίων.⁷ Ο Καστοριάδης θα κρίνει ότι ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» ούτως ή άλλως αφαιρεί την εξουσία από τα συμβούλια, όπως φάνηκε με την διάλυση της Ούγγρικης Επανάστασης.⁸ Όσο για τον Παπαϊωάννου, θα συνδεθεί με τον δεξιό πολέμιο της Σοβιετικής Ένωσης Αρόν.⁹ Εν τούτοις, όλοι δέχονται ότι ο κομμουνισμός είναι το «ευγενέστερο ήθικό και πολιτικό ιδανικό που ενέπνευσε ποτέ τους ανθρώπους», όπως λέει ο Αξελός,¹⁰ και συνάμα ότι δεν πραγματοποιήθηκε στην Σοβιετική Ένωση.

Από όποιες έμπειρίες κι αν προέκυψε αυτή η σχετικά κοινή στάση, θεωρητικό της υπόβαθρο υπήρξε ή άρνηση του λεγόμενου ντετερμινισμού, δηλαδή της ιστορικής αιτιοκρατίας. Η θέση του Λένιν ότι η συνείδηση των συμφερόντων τους δίδεται στους εργάτες από τους κατόχους γνώσης στηρίζεται στην ιδέα ότι η πορεία προς την κοινοκτημοσύνη των μέσων παραγωγής είναι αιτιοκρατική και άρα επιστημονικά προβλέψιμη. Αυτή η ιδέα συνεπάγεται ότι η επαναστατική εξουσία θα ανήκει στους ικανούς να εφαρμόζουν την επιστημονική γνώση, ενώ οι εργάτες θα μετέχουν στην «επαναστατική διαδικασία» από την θέση του αντικειμένου, όχι του υποκειμένου, όπως λέει ο Μαρκούζε.¹¹ Αυτή η αιτιοκρατική θέση προέρχεται όμως από τον έχθρο του Λένιν Κάουτσκι¹² και σε αυτήν στηρίζονται οι απόψεις των μενσεβίκων, που ο Λένιν αντιμάχεται. Οι μενσεβίκοι απορρίπτουν ως αντεπιστημονική την πρόταση του ίδιου, ή Ρωσία να μεταβεί απ' ευθείας στον σοσιαλισμό, θέση δανεισμένη από την ρωσική ιντελιγκέντσια¹³ και αντίθετη, βέβαια, με την ιστορική αιτιοκρατία. Παρ' όλ' αυτά, η κριτική στην αιτιοκρατική ερμηνεία του μαρξισμού δεν αναπτύχθηκε στον σοβιετικό μαρξισμό. Αυτός θα έμμείνει πάντοτε στην επιστημονική προβλεψιμότητα της ιστορίας.¹⁴

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ θα αναπτύξει μια τέτοια κριτική, στρεφόμενη εναντίον των δύο εκδοχών της. Στον έφησυχασμό αντιτάσσει ότι η ιστορία δεν είναι προβλέψιμη, γιατί άφορα πράξεις, στον αυταρχισμό, από την άλλη, αντιτάσσει ότι η δικτατορία, όσο «επιστημονική» κι αν είναι, αίρει την ελευθερία. Επικαλείται σχετικά την θέση του Ένγκελς ότι «η άστική κοινωνία έχει μπροστά της το δίλημμα, είτε να μεταβεί

5. «Για τον Σπύρο Στίνα», εις Ά. Στίνας, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΟΠΛΑ*, Διεθνής βιβλ., Αθήνα 1984, ²1997, σ. 17.

6. «La guerre civile en Grèce», 1953, εις *Arguments pour une recherche*, Minuit, Παρίσι 1969· «Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα», *Εποπτεία* 23, 1978, σ. 460-468 (προσέξτε ότι έχουν αντιστραφεί εκ παραδρομής οι τίτλοι αυτού και του επόμενου άρθρου), έδω σ. 466/2.

7. É. Haviland, *Kostas Axelos*, L'Harmattan, Παρίσι 1995, σ. 30· μτφ. *Κώστας Αξελός*, Έστία, Αθήνα 1998. Βλ. «Ο εμφύλιος πόλεμος της Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 466/1.

8. C. Castoriadis, «La source hongroise», 1976, εις *Le contenu du socialisme*, UGE, Παρίσι 1979· μτφ. *Η Ούγγρική Επανάσταση*, Ύψιλον, Αθήνα 1979, ²1980.

9. R. Aron, «Préface», εις Κ. Παπαϊωάννου, *De Marx et du marxisme*, Gallimard, Παρίσι 1983, σ. 7.

10. K. Axelos, *Pour une éthique problématique*, Minuit, Παρίσι 1972· μτφ. *Για μια προβληματική ήθική*, Έστία, Αθήνα ²1992, σ. 17.

11. H. Marcuse, *Soviet Marxism*, Columbia UP, Νέα Υόρκη 1958· γαλλ. μτφ. *Le marxisme soviétique*, Gallimard, «Idées», Παρίσι 1963, σ. 33.

12. Η. Κατσούλης, «Καουτσκιανισμός. Η συνεκτική ιδεολογία του εργατικού κινήματος πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο», εις Κ. Κάουτσκι, *Η κοινωνική επανάσταση*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985, σ. 36.

13. Βλ. H.A. Бердяев, *Истоки и смысл русского коммунизма*, 1935· γαλλ. μτφ. N. Berdiaev, *Les sources et le sens du communisme russe*, 1935, Gallimard, «Idées», Παρίσι 1966. Βλ. σ. 62-63, 80, 97, 111, 116, 135, 138, 139, 201, 203, 210, 234, 251, 281· έλλ. μτφ. Ν. Μπερντιάεφ, *Οι πηγές και το νόημα του ρωσικού κομμουνισμού*, Πουρναράς, Θεσ/νίκη 1985.

14. Βλ. В.А. Вазюлин, *Логика истории*, Μόσχα 1988, ²2005· μτφ. В.Α. Βαζιούλιν, *Η λογική της ιστορίας*, Έλλ. Γράμματα, Αθήνα 2004.

στον σοσιαλισμό είτε να πισωγυρίσει στην βαρβαρότητα».¹⁵ Είναι προφανές ότι, αν υπάρχει δίλημμα, δεν υπάρχει αιτιοκρατία. Την Λούξεμπουργκ θα ακολουθήσουν οι τρεις Έλληνες στοχαστές. Το 1949, ο Καστοριάδης ιδρύει με τον Λεφόρ (Cl. Lefort) μια ομάδα και ένα περιοδικό με το όνομα *Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα* (*Socialisme ou barbarie*), γιατί ακριβώς αρνείται και αυτός την αιτιοκρατία. Η ίδια άρνηση έμπνέει και τους άλλους δύο Έλληνες.

Καστοριάδης

Το πρώτο μέρος της *Φαντασιακής θέσμησης της κοινωνίας*, του σημαντικότερου έργου του Καστοριάδη που εξέδόθη το 1975 και περιέχει κείμενα μιας δεκαετίας, προσάπτει στον Μάρξ αιτιοκρατική σκέψη λόγω του ρόλου που αποδίδει στην τεχνική πρόοδο, ενώ έντοπίζει ένα μη αιτιοκρατικό στοιχείο στο έργο του, την επαναστατική όψη του, που αποκρυσταλλώνεται στην έννοια της πάλης των τάξεων.¹⁶ Στο δεύτερο μέρος αναπτύσσει τις τροποποιήσεις του παραδεδομένου τρόπου σκέψης που απαιτούνται, ώστε το αντιαιτιοκρατικό αυτό στοιχείο ν' απαλλαγεί από το αιτιοκρατικό πλαίσιο στο οποίο το εντάσσει ο Μάρξ. Το σχέδιο θ' απασχολήσει τον Καστοριάδη κατά την υπόλοιπη ζωή του. Δεν έγραψε το σχετικό έργο, την *Ανθρώπινη δημιουργία*, αλλά πολλές παραδόσεις του, που είχαν αυτό το θέμα, τώρα εκδίδονται μ' αυτό τον τίτλο.

Ο Καστοριάδης απαιτεί μια ριζική αναθεώρηση όλης της παραδεδομένης σκέψης, έφ' όσον αντιλαμβανόταν ως όν μόνο το *καθορισμένο*: «Πώς ή κοινωνία και ή ιστορία θα γίνουν αντικείμενα σκέψης αν δεν είναι. Αλλά τί είναι, πώς είναι, με ποιά έννοια;» αναρωτιέται. «Ο κλασικός κανόνας επιτάσσει να μην πολλαπλασιάζονται τα όντα χωρίς ανάγκη. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο υπάρχει ένας άλλος κανόνας: Να μην πολλαπλασιάζονται τα νοήματα του όντος, το όν να έχει έναίιο νόημα». Πλήν «αυτό το νόημα, καθώς ορίζεται έξ αρχής μέχρι τέλους ως καθορισμός –πέρας στους Έλληνες, Bestimmtheit στον Έγελο–, καθιστά εκ προοιμίου αδύνατη την γνώση του τύπου όντος που θα ήταν ουσιαστικώς ανεπίδεκτο καθορισμού». Τέτοιο θεωρεί ότι είναι «το κοινωνικοϊστορικό ή το φαντασιακό».¹⁷ Ένα όν του κόσμου είναι αυτό καθ' αυτό καθορισμένο, μια παράσταση στον νοῦ μου δεν είναι, κι όμως *υπάρχει*. Η παράσταση *είναι* λοιπόν κατά μίαν άλλη έννοια του «είναι». Ο Καστοριάδης θεωρεί ότι οι θεσμοί υπάρχουν με αυτή την έννοια του «είναι», που χαρακτηρίζει το «φαντασιακό».

Όνομάζει αυτά τα όντα που δεν διαιρούνται σε όρισιμα σύνολα «μάγματα»¹⁸ και τους αποδίδει την ιδιότητα να εμφανίζουν ριζικές καινοτομίες, να αποτελούν «θέση ενός είδους».¹⁹ Η ύπαρξη τέτοιων όντων καταρρίπτει τον παραδοσιακό κανόνα περί έναίιου νοήματος του «είναι». Πράγματι, αν κάθε έργαλειο ή κάθε λέξη είναι ένα νέο είδος,²⁰ μια κατηγορία μη συναγόμενη από τις ήδη διαθέσιμες, δεν ισχύουν παντού οι ίδιες κατηγορίες· το «είναι» διαφέρει ανάλογα με τα όντα στα όποια αναφέρεται.²¹ Συνάμα, η ύπαρξη τέτοιων όντων σημαίνει ότι κάποια όντα, τα όποια γεννούν νέα νοήματα του «είναι», δημιουργούν εκ του μη όντος. Ωστόσο, λέει ο Καστοριάδης, «στο πλαίσιο της παραδεδομένης σκέψης, η δημιουργία είναι αδύνατη. Στην θεολογία

15. Βλ. R. Luxemburg, *Junius Broschüre*, 1915· μτφ. *Η μπροσούρα του Γιούνιους*, Πρωτοποριακή Βιβλ., Αθήνα 2010· Russische Revolution, 1918· μτφ. *Η Ρωσική Επανάσταση*, Ύψιλον, Αθήνα 2017.

16. *L'institution imaginaire de la société*, Seuil, Παρίσι 1975, σ. 76 κ.ε.· μτφ. *Η φαντασιακή θέσμηση της κοινωνίας*, Ράππας, Αθήνα 1978.

17. *L'institution imaginaire de la société*, ό.π., σ. 235.

18. Ό.π., σ. 253.

19. Ό.π., σ. 250.

20. Ό.π., σ. 251.

21. Ό.π., σ. 253.

εἶναι σαφῶς ψευδο-δημιουργία· κατασκευὴ ἢ παραγωγή»,²² ἀλλὰ ἤδη στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη νοεῖται ὡς *μίμησις* τοῦ ὑπάρχοντος, στὸν δὲ Μάρξ –καὶ τὸν Χάιντεγγερ– νοεῖται ὡς φανέρωση τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος, κατὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ *pro-ducere, hervor-bringen*,²³ παρ-άγω. Ὅσο δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ σκεφτοῦμε τέτοια «ρευστὰ» ὄντα, ἢ γνήσια καινοτομία, ποὺ ἀντιβαίνει σὲ κάθε ἔννοια αἰτιοκρατίας, παραμένει κι αὐτὴ ἀδιανόητη.

Ὅμως ἡ ἱστορικὴ ἀκολουθία τῶν κοινωνικῶν σχημάτων δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀνάλογης δομῆς μὲ τὴν ψυχικὴ ροὴ τῶν παραστάσεών μας. Καθὼς ἡ παραγωγή νέων νοημάτων εἶναι ἔργο τῆς παραγωγικῆς φαντασίας μας, ὅ,τι ἀντιλαμβανόμαστε ψευδῶς σὲ κάθε ἐποχὴ ὡς «φύση» τῆς κοινωνίας εἶναι «τὸ φαντασιακό της ποὺ ἔχει τεθεῖ ὡς θεσμός». Οἱ κοινωνίες «αὐτοθεσμίζονται» κι ὑπάρχουν ὡς «αὐτόνομες» ὅχι μόνο μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ θεσμοὶ τους εἶναι προϊόντα σύμβασης καὶ μποροῦν νὰ εἶναι δημοκρατικὲς ὅταν ἀναγνωρίζουν αὐτὸ τὸ γεγονός, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι αὐτὰ ποὺ θεσπίζουν εἶναι ἐπινοήσεις τους. Ὅποτε τὸ στοιχεῖο τοῦ Μάρξ ποὺ ἀξίζει νὰ διασωθεῖ, «τὸ ζήτημα τῆς ἐπανάστασης», ἀνάγεται «στὸ ζήτημα τῆς δημιουργικότητος τῆς ἱστορίας». Ἄν ἡ δημοκρατία καὶ ἡ φιλοσοφία ἐμφανίζονται ταυτοχρόνως, ὅταν οἱ Ἕλληνες παύουν νὰ θεωροῦν τοὺς θεσμούς τους «φυσικούς», εἶναι γιατί τότε συνειδητοποιοῦν ὅτι οἱ ἴδιοι ἐπινοοῦν τοὺς θεσμούς.²⁴ Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, γιὰ τὸν Καστοριάδη, ἡ ἱστορία δὲν εἶναι προβλέψιμη ἐπειδὴ δὲν εἶναι προβλέψιμο ποιά νέα κατηγορία θὰ ἐπινοήσουμε αὐριο.

Γιὰ νὰ μὴν ἔχουμε αἰτιοκρατία, εἶναι προφανές ὅτι τὰ ὄντα δὲν θὰ πρέπει ὅλα νὰ ἐξαντλοῦνται στὸν ὑφιστάμενο προσδιορισμό του. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ αἰτιοκρατία λέγεται *determinismus*, «ντετερμινισμός», λέξη ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν *determinatio*, τὸν «προσδιορισμό»: Μόνο ἂν ὅλα τὰ ὄντα ἐξαντλοῦνται στὸν προσδιορισμό τους, ἢ ἐκάστοτε κατάστασή τους ἐπιτρέπει νὰ προβλέψουμε τὴν ἐπόμενη. Ἀλλὰ εἶναι σαφές ἐπίσης ὅτι θὰ πρέπει τὰ ὄντα ποὺ δὲν ἐξαντλοῦνται στὸν ὑφιστάμενο προσδιορισμό τους νὰ μὴ δέχονται ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τους ἀπὸ μιὰ ἕτερη αἰτία. Γιὰ νὰ μὴν ἔχουμε αἰτιο-κρατία, πρέπει κάποια ὄντα νὰ εἶναι ἱκανὰ ν' αὐτο-προσδιορίζονται. Στὸ ἀνθρωποκεντρικὸ πλαίσιο τοῦ Καστοριάδη αὐτὸ σημαίνει: Νὰ «αὐτοθεσμίζονται».

Ἀξελὸς

Ὁ Ἀξελὸς παρουσιάζεται ὡς μαθητὴς τοῦ Χάιντεγγερ²⁵ –καὶ κατόπιν ὡς φίλος του–²⁶ ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀντιμαρξιστὴς ὅπως ἄλλοι μαθητὲς τοῦ ἴδιου φιλοσόφου (μαθητὴς τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε, π.χ., ὁ θεωρητικὸς τῆς «Νέας δεξιᾶς» Κουτσογιαννόπουλος-Θηραῖος, ποὺ χρημάτισε ὑφυπουργὸς τοῦ καθεστώτος τῆς 21ης Ἀπριλίου).²⁷ Μάλιστα σὲ τοῦτο διαφοροποιεῖται πλήρως ἀπὸ τὸν δάσκαλο. Ἐνῶ ὁ Χάιντεγγερ ἀπέδιδε δευτερεύουσα σημασία στὸν Μάρξ,²⁸ ὁ Ἀξελὸς τὸν ἐντάσσει στὸν φιλοσοφικὸ κανόνα μαζὶ μὲ τὸν Ἡράκλειτο, τὸν Παρμενίδη, τὸν Πλάτωνα, κ.λπ.²⁹

22. Ὁ.π., σ. 271.

23. Ὁ.π., σ. 274.

24. Ὁ.π., σ. 295-296.

25. *Lettres à un jeune penseur*, Minuit, Παρίσι 1996, σ. 10.

26. Βλ. *Vers la pensée planétaire*, Minuit, Παρίσι 1964· μτφ. *Πρὸς τὴν πλανητικὴ σκέψη*, Ἑστία, Ἀθήνα 1985, σ. 290-291, ὅπου ἀφηγεῖται ὅτι τὸ 1955 «περνοῦσε τὶς διακοπὲς τῶν Χριστουγέννων μὲ τὸν Χάιντεγγερ στὸν Μέλανα Δρυμό».

27. Βλ. «Ἰός», ἐφ. *Ἐλευθεροτυπία*, 21 Ἀπριλίου 2002.

28. Βλ. M. Heidegger, *Brief über den «Humanismus»*, *Gesamtausgabe*, Klostermann, Φραγκφούρτη, τ. 9, 1976, σ. 339-340· μτφ. *Ἐπιστολὴ γιὰ τὸν «ἀνθρωπισμό»*, Ροές, Ἀθήνα 1987, σ. 111.

29. Βλ. π.χ. *Le jeu du monde*, Minuit, Παρίσι 1969, σ. 66.

Στην σειρά *Ἐπιχειρήματα* (*Arguments*) πού διηύθυνε, ή όποία εἶχε διαδεχθεῖ τὸ ὁμώνυμο περιοδικὸ μαρξιστικῆς ἀνανέωσης τοῦ ὁποίου ὁ ἴδιος ἦταν ἀρχισυντάκτης, ὁ Ἀξελὸς δημοσιεύει ἔργα πού συνδυάζουν μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο τὴν μαρξικὴ μὲ τὴν χαϊντεγκεριανὴ ἀναφορά: τὸ *Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση*, ἔργο τοῦ μαρξιστῆ Λούκατς, ὁρισμένες θεματικὲς τοῦ ὁποίου προμηνύουν τὸ *Εἶναι καὶ χρόνος* τοῦ Χάιντεγκερ –τόσο πού ὁ Γκολντμάν ὑπέθεσε ὅτι στὸ πρῶτο βιβλίο ἀντιδρᾷ τὸ δεῦτερο–,³⁰ ἢ τὴν διατριβή πού εἶχε γράψει ὁ μαρξιστὴς Μαρκούζε μὲ ἐπόπτη τὸν Χάιντεγκερ. Ἐκεῖ ἐξέδωσε *Τὸ παίγνιο ὡς σύμβολο τοῦ κόσμου*, ἔργο τοῦ Φίνκ στὸ ὁποῖο ὀφείλει τὴν ιδέα τοῦ «παιγνίου τοῦ κόσμου»,³¹ βάσει τῆς ὁποίας, ἀκριβῶς, θὰ ἐπιδιώξει νὰ παντρέψει τὴν σκέψη τοῦ Μάρξ καὶ τὴν σκέψη τοῦ Χάιντεγκερ.

Ἡ προσπάθεια αὐτῆς τῆς σύζευξης διαπερνᾷ ὅλο τὸ ἔργο. Κατὰ τῆς μεταφυσικῆς σκέψης, κυρίαρχης ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς τὸν Ἑγέλο, ὑπεύθυνης γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ μηδενισμοῦ, ὁ Χάιντεγκερ στρεφόταν στοὺς προσωκρατικούς. Ὁ Μάρξ ἔγραψε τὴν διατριβή του γιὰ τὸν Δημόκριτο καὶ τὸν Ἐπίκουρο, ἀλλὰ ἡ μέθοδός του συγγένευε μᾶλλον μὲ τοῦ Ἡρακλείτου. Εἶναι λοιπὸν ἀναμενόμενο ἡ μία διατριβὴ τοῦ Ἀξελὸς νὰ ἀφορᾷ τὸν *Ἡράκλειτο καὶ τὴν φιλοσοφία*.³² Ἡ ἄλλη διατριβή, *Ὁ Μάρξ στοχαστὴς τῆς τεχνικῆς*,³³ προτείνει μιὰ χαϊντεγκερινὴ ἀνάγνωση τοῦ Μάρξ πού θὰ ὀδηγήσει στὴν σύζευξη τῶν δύο, στὴν *Εἰσαγωγή σὲ μιὰ μελλοντικὴ σκέψη. Περὶ Μάρξ καὶ Χάιντεγκερ*, βάσει τῆς ἑννοίας πού εἶπαμε: τὸ «παίγνιο τοῦ κόσμου».³⁴

Ἡ εἰσαγωγή τῆς μαρξικῆς ἀναφορᾶς δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Μάρξ δὲν ἀντιμετωπίζεται κριτικά. Ὁ Ἀξελὸς τὸν θεωρεῖ ἐκφραστὴ τοῦ μηδενισμοῦ,³⁵ ἐπειδὴ ἐπαφίεται στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, δηλαδὴ στὴν τεχνικὴ, καὶ ἐπειδὴ ἐμφορεῖται ἀπὸ μιὰ «ἀχαλίνωτη βούληση ὑπέρβασης», ἕνα «πάθος γιὰ τὸ μηδέν».³⁶ Ὁ Μάρξ θεματοποίησε τὴν ἄνοδο τῆς τεχνικῆς, ὅπως ὁ Νίτσε τὴν ἄνοδο τοῦ μηδενισμοῦ, δύο φαινόμενα ἀπολύτως συναφῆ σὲ μιὰ χαϊντεγκεριανὴ προοπτικὴ. Ἀλλὰ, ὅπως ὁ Νίτσε δὲν κατόρθωσε νὰ ὑπερβεῖ τὸν μηδενισμό γιὰ τὸν Χάιντεγκερ, ἔτσι κι ὁ Μάρξ ἔμεινε δέσμιός του. Ναὶ μὲν ἡ σκέψη του δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν «χονδροειδὴ “ὄντολογικὸ” ὕλισμό» πού ὑπῆρξε τὸ ἐπιστέγασμα ἐνὸς «καφκικοῦ κόσμου»,³⁷ ἐννοεῖται τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», ἀλλὰ δὲν ὑπερέβη τὸν μηδενισμό, γιὰτὶ ἀπλούστατα δὲν ἦταν χαϊντεγκεριανῶν προδιαγραφῶν, δηλαδὴ δὲν ἔκανε «νὰ μιλήσουν τὰ ὄντα καὶ τὰ πράγματα μέσῳ τῆς παρουσίας καὶ ἀπουσίας τους».³⁸ Αὐτὸ τὸ παίγνιό παρουσίας καὶ ἀπουσίας δηλώνει οὐσιαστικὰ τὸ «παίγνιο τοῦ κόσμου». Ἡ σύζευξη τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Χάιντεγκερ γίνεται σὲ χαϊντεγκεριανὸ ἔδαφος.

30. L. Goldmann, *Lukács et Heidegger* (παραδόσεις 1967-1968), ἔκδ. Y. Ishaghpour, Denoël, «Médiations», Παρίσι 1973· μερικὴ μτφ. *Εἰσαγωγή στὸν Lukács καὶ τὸν Heidegger*, μτφ. Μ. Λαμπρίδη, Ἑρασμος, Αθήνα 1975. Τὴν ἴδια ιδέα ἐξέφρασε ἀρχικὰ ὁ Γολντμάν πολὺ νωρίτερα: βλ. *Mensch, Gemeinschaft und Welt in der Philosophie Immanuel Kants*, Europa, Ζυρίχη 1945.

31. E. Fink, *Der Spiel als Weltsymbol*, Kohlhammer, Στουτγάρδη 1960· γαλλ. μτφ. *Le jeu comme symbole du monde*, Minuit, Παρίσι 1966. Βλ. *Πρὸς τὴν πλανητικὴ σκέψη*, ὅ.π., σ. 28, σημ., ὅπου ἀναφέρει καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Φίνκ γιὰ τὸν Νίτσε, μεταφρασμένο τὸ 1965.

32. *Héraclite et la philosophie*, Minuit, Παρίσι 1962· μτφ. *Ὁ Ἡράκλειτος καὶ ἡ φιλοσοφία*, Ἐξάντας, Αθήνα 1976.

33. *Marx penseur de la technique*. De l'aliénation de l'homme à la conquête du monde, Minuit, Παρίσι 1961· UGE, «10/18», Παρίσι 21974· μτφ. *Ὁ Μάρξ στοχαστὴς τῆς τεχνικῆς*. Ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου στὴν κατάκτηση τοῦ κόσμου, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

34. *Einführung in ein künftiges Denken*. Über Marx und Heidegger, Niemeyer, Τυβίγγη 1966. Βλ. P. Fougereyrollas-H. Lefebvre, *Le jeu de Kostas Axelos*, Fata morgana, Montpellier 1973· μτφ. *Τὸ παίγνιό τοῦ Κώστα Ἀξελὸς*, Ἑστία, Αθήνα 1984.

35. *Marx penseur de la technique*, UGE, «10/18», Παρίσι 21974, τ. Β', σ. 199.

36. Ὁ.π., σ. 198

37. *Πρὸς τὴν πλανητικὴ σκέψη*, ὅ.π., σ. 233-234, 237.

38. Ὁ.π., σ. 242.

Τὸ ἐπαναστατικὸ στοιχεῖο στὸν Μάρξ δὲν ἔχει λοιπὸν γιὰ τὸν Ἀξελὸ τὴν θετικὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὸν Καστοριάδη, εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἐπιλήψιμης γιὰ τοὺς δύο προσήλωσής του στὴν τεχνική. Ἡ τελευταία εἶναι μηδενιστική, γιατί μετατρέπει τὸν κόσμον σὲ πεδίο ἐφαρμογῶν. Ὡς *κόσμος* ὀρίζει ἀντίθετα ὁ Ἀξελὸς τὸν «ὑψιστὸ ὀλικὸ κι ἀνοιχτὸ ὀρίζοντα ὀλων ὀσων μες στὸ γίγνεσθαι τοῦ χρόνου εἶναι καὶ φανερώνονται, ἀποσπασματικά, στὸν ἄνθρωπο».³⁹ Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ κόσμος περιέχει τὶς ἔννοιές μας περὶ κόσμος, ἄρα δὲν ἐπιδέχεται τὸν χωρισμὸ ἔννοιας καὶ ἐφαρμογῆς ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ τεχνική. Τὸν γράφει μὲ κεφαλαῖο («Κόσμος») ἢ μὲ πλάγια («*κόσμος*») γιὰ νὰ τὸν διακρίνει ἀπὸ τὸν κόσμον ὅπως ἐμφανίζεται ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς τεχνικῆς, δηλαδὴ ὡς ἓνα «σύνολο κατασκευασμένων ἢ πρὸς κατασκευὴν πραγμάτων» καὶ «πραγμ[άτων] πρὸς ἐνατένιση».⁴⁰ Αὐτὸς ὁ «κόσμος» μπορεῖ τότε νὰ περιγραφεῖ ὡς ἓνα παίγνιο ποὺ παράγει τοὺς κανόνες του,⁴¹ καὶ αὐτὸ τὸ «παίγνιο τοῦ κόσμου» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ «ἰσχυρότερο ἀπὸ τὸν μηδενισμό»,⁴² δηλαδὴ ἀπὸ τὴν μετατροπὴ τοῦ κόσμου σὲ πεδίο ἐφαρμογῶν. Ἡ ἰδέα τοῦ κοσμικοῦ παιγνίου ἔρχεται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο (*αἰὼν παῖς ἐστὶ παίζων, πεσσεύων...*) κι ἔχει ἐρείσματα στὸν Χάιντεγκερ.⁴³ Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι μὲ τὴν εἰσαγωγὴ αὐτῆς τῆς ἔννοιας ὑπερβαίνει ὁ Ἀξελὸς κάθε αἰτιοκρατία.

Αὐτὴ ἡ ἔννοια δὲν νοεῖται ἀνθρωποκεντρικὰ ὅπως ἡ καστοριαδικὴ αὐτοθέσμιση. Ἀκολουθώντας τὸν Χάιντεγκερ, ὁ ὁποῖος –ἀντίθετα μὲ τὸν Σάρτρ–, δὲν θέλει νὰ εἶναι «ὑπαρξιστής»,⁴⁴ ὁ Ἀξελὸς δὲν περιορίζει τὸ παίγνιο αὐτὸ στὸν ἄνθρωπο. Ἡ συγγένεια τῶν δύο ἀντιλήψεων εἶναι ὁμως ἐμφανής: Ὅπως ὁ κοινωνικοῖστορικὸς κόσμος θέτει τοὺς θεσμούς του γιὰ τὸν Καστοριάδη, γιὰ τὸν Ἀξελὸ ὁ νοηματικὸς ὀρίζοντας τῶν ἀνθρώπων παράγει τοὺς κανόνες ποὺ ὁ ἴδιος ἀκολουθεῖ. Ἡ αἰτιοκρατία ὑπερβαίνεται κατὰ τοῦτο μὲ ἀνάλογο τρόπο στὶς δύο περιπτώσεις.

Παπαϊωάννου

Ὁ Παπαϊωάννου ἐμφανίζεται πολὺ πιὸ μετριόφρων στὶς βλέψεις του. Δὲν μιλά γιὰ τὸ νόημα τοῦ εἶναι ἢ τοῦ κόσμου. Οὔτε θέλει νὰ ὑπερβεῖ τὴν παραδεδομένη σκέψη ἐν συνόλῳ, ὅπως ὁ Καστοριάδης, οὔτε ν' ἀποκτήσει πρόσβαση στὴν μελλοντικὴ σκέψη, ὅπως ὁ Ἀξελός, μὲ τὸν ὁποῖο καὶ συνδέεται φιλικὰ. Ἐντοπίζει κι αὐτὸς στὸν Μάρξ μιὰ προβληματικὴ μορφή αἰτιοκρατίας, ἐπικρίνει κι αὐτὸς τὴν σημασία τῆς τεχνικῆς στὸ ἔργο του, ἀναλυτικὸ πλαίσιό του εἶναι ὁμως ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ Παπαϊωάννου ἀντιπαραθέτει τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες στὴν Νεωτερικότητα ὡς πρὸς τὸ ὅτι δὲν χώριζαν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν φύση καὶ τὸν ἐνέτασσαν στὸν *κόσμον*. Ἐμεῖς, ὅπως λέει ὁ Τζὼν Ντὸν σὲ ἓνα σπαρακτικὸ ποίημα ποὺ ὁ ἴδιος παραθέτει συχνά, βιώνουμε ἓναν κόσμον χωρὶς συνοχή, ὅπου ὀλα ἔχουν γίνεῖ θρύψαλα. Ἐτσι ἡ φύση καὶ ἡ ἱστορία συνιστοῦν γιὰ τὴν ἐποχὴ μας μιὰ διάζευξη.⁴⁵ Ἡ ἀντιπαραθέση

39. Ὁ.π., σ. 43.

40. Ὁ.π., σ. 236.

41. «Ὁ κόσμος ὡς παιχνίδι ἐξελίσσεται χωρὶς ἐξωτερικοὺς κανόνες» (Ὁ.π., σ. 29· πρβλ. σ. 25, 44, 59). Βλ. *Le jeu du monde*, Ὁ.π., σ. 422: τὸ «παίγνιο τοῦ κόσμου» σημαίνει ὅτι τὸ κατηγορημα δὲν ἀποδίδεται σὲ ἓνα ἐξωτερικὸ πρὸς αὐτὸ ὑποκείμενο.

42. Ὁ.π., σ. 417.

43. *Πρὸς τὴν πλανητικὴν σκέψη*, Ὁ.π., σ. 25, 27.

44. Βλ. Ὁ.π., σ. 285-286, 239, 250.

45. Π.χ. «Hegel et la philosophie de l'histoire», εἰς Hegel, *La raison dans l'histoire*, Plon, «10/18», Παρίσι 1965, σ. 5-6· «Nature et histoire dans la conception grecque du cosmos», 1959, εἰς *La consécration de l'histoire*, Champ libre, Παρίσι 1983, σ. 15-16· μτφ. *Ἡ ἀποθέωση τῆς ἱστορίας*, Ἐναλλακτικὲς ἐκδ., Ἀθήνα 1992. Πρβλ. *Ὁ ἄνθρωπος κι ὁ ἴσκιος του*, 1951, Ἐναλλακτικὲς ἐκδ., Ἀθήνα

έλληνικοῦ ὀργανικοῦ κόσμου καὶ νεωτερικοῦ διχασμοῦ προκαλοῦσε στὸν νεαρὸ Ἑγελό —ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὴν ἀντλεῖ μᾶλλον ὁ Παπαϊωάννου—⁴⁶ μιὰ νοσταλγία γιὰ τὴν «ῥαϊά ἐλληνική ὁλόγητα». Ἡ νοσταλγία μετουσιώνεται στὸ σχέδιο συμφιλώσης τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης ποὺ κληροδοτεῖ ὁ Ἑγελός στὸν Μάρξ, ἰδίως στὸ πῶς ὁ Μάρξ κατανοεῖ τὴν ἐπαναστατικὴ πράξη. Ἀπέναντι στὴν ἐπαναστατικὴ σύζευξη θεωρίας καὶ πράξης, ὁ Παπαϊωάννου θὰ τοποθετήσῃ ὅμως τὴν «δογματικὴ μεταφυσικὴ τῆς ἱστορίας», τὸ ἕτερο σκέλος τοῦ μαρξισμοῦ ποὺ κατ' αὐτὸν ὁδηγεῖ στὸν μηδενισμό, τὴν μοιρολατρία καὶ τὸν «ὀλοκληρωτισμό».⁴⁷

Ἔτσι ἐκφράζει μιὰ παρόμοια θέση μὲ τὸν Καστοριάδη καὶ τὸν Ἀξελὸ σχετικὰ μὲ τὴν διφυΐα τοῦ μαρξισμοῦ:⁴⁸ «Ποτὲ ὁ Μάρξ δὲν μπόρεσε ἀληθινὰ νὰ [...] ἐνώσει» τὶς «δύο θεωρίες του γιὰ τὴν "ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου"», τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τὴν «ἐπαναστατικὴ πάλη».⁴⁹ Ἐδῶ ἡ σχετικὴ ἀποτίμηση ἐγγράφεται ὅμως σὲ ἄλλο πλαίσιο, στὸ παπαϊωαννικὸ σχῆμα ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὴν μιὰ, μᾶς λέει, ἡ μαρξιστικὴ θεωρία πατὰ στὸν χωρισμὸ φύσης καὶ ἱστορίας, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐπαναστατικὴ πράξη ὑπερβαίνει τὴν θεωρία αὐτὴ καὶ τὸν ἀντίστοιχο χωρισμό.⁵⁰ Ἡ κριτικὴ τῆς αἰτιοκρατίας ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς κριτικὴ στὸν νεωτερικὸ διχασμὸ θεωρίας καὶ πράξης, φύσης καὶ ἱστορίας.

Ὁ Παπαϊωάννου δὲν προτίθεται ν' ἀποδεσμεύσῃ τὸ ἐπαναστατικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὸ αἰτιοκρατικὸ, ὅπως ὁ Καστοριάδης, οὔτε νὰ προτείνει μιὰ πρόσφορη σὲ αὐτὸ θεωρία, ὅπως μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κάνουν οἱ ἄλλοι δύο στοχαστές. Δείχνει ὅτι ἡ πράξη δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴν ἱστορικὴ αἰτιοκρατία, ὅτι ἡ αὐτονόμηση τῆς τεχνικῆς καὶ ἡ ἱστορικὴ αἰτιοκρατία δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴν πράξη τῶν ἰδίων ποὺ τὶς ἐπικαλοῦνται, καὶ ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενον ἡ πράξη νὰ κυφορεῖ μιὰ νέα, μὴ αἰτιοκρατικὴ θεωρία.

Ἡ ἱστορικὴ αἰτιοκρατία δὲν ἰσχύει. Ἄν ὁ Τρότσκι πίστευε ὅτι ἡ κρατικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς εἶναι σοσιαλιστικὸ στοιχεῖο, εἶναι ἐπειδὴ, ὄντας «αἰχμάλωτος τοῦ μαρξιστικοῦ ἱστορικοῦ σχήματος», ξεχνοῦσε ὅτι ὑπῆρχε τέτοια ἰδιοκτησία ἤδη στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο.⁵¹ Τὸ πιθανότατα σημαντικότερο ἔργο τοῦ Παπαϊωάννου, *Ἡ γένεση τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ*,⁵² δείχνει καταλεπτῶς πῶς ἡ πράξη τῶν μαρξιστῶν στὴν Ρωσικὴ Ἐπανάσταση δὲν ἐφάρμοζε τὴν ἴδια τὴν θεωρία τους. Οἱ ἀνθολογίες του μαρξιστικῶν κειμένων, *Μάρξ καὶ μαρξιστές*, *Ἡ ψυχρὴ ἰδεολογία*, ὑπηρετοῦν ἀνάλογο σκοπὸ. Ἀλλὰ ἡ ἀνακολουθία δὲν ἐρμηνεύεται ὡς προδοσία οὔτε ὡς ἀπόδειξη ὅτι τὸ χειραφετητικὸ ἐγχείρημα εἶναι ἀνέφικτο. Ἡ ἀνακολουθία αὐτὴ, μὲ τὸ νὰ διαγνέδῃ τὴν αἰτιοκρατία, ὑπαινίσσεται τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἄλλου τύπου θεωρίας γιὰ τὴν ἱστορία.

Ἐνα νεανικὸ χειρόγραφο τῶν ἀρχῶν τοῦ '50, τὸ *Μάζα καὶ ἱστορία*, διακρίνει τὰ εἶδη θεωρίας ἀνάλογα μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ ἐπαναστατικῆς πράξης. Σὲ ἐπαναστατικὴ περίοδο θεωρία καὶ πράξη δὲν χωρίζονται κι ἐμφανίζονται θεωρίες ποὺ τὶς ταυτίζουν· μετὰ εὐδοκίμοῦν «ὀρθολογικὲς» θεωρίες χωρὶς ἀντίκρισμα στὴν πράξη. Ἔτσι, ἂν ὁ Καστοριάδης ἀναζητεῖ ὄντα ποὺ δὲν ἀναλύονται αἰτιοκρατικά, ἂν ὁ Ἀξελὸς θεωρεῖ μὴ αἰτιοκρατικὰ ὅλα τὰ ὄντα ὅπως ἀποκτοῦν νόημα γιὰ μᾶς, ἴσως μποροῦμε νὰ ποῦμε

1995· *Κόσμος καὶ ἱστορία*, 1955, Ἑναλλακτικὲς ἐκδ., Ἀθήνα 2000· *L'art grec*, 1972, Mazenod, Παρίσι 2000· μτφ. *Τέχνη καὶ πολιτισμὸς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἑναλλακτικὲς ἐκδ., Ἀθήνα 1998.

46. Βλ. Κ. Παπαϊωάννου, *Hegel*, 1962, Seghers, «Agora», Παρίσι 21987, σ.24-25· μτφ. Κ. Παπαϊωάννου, *Χέγκελ*, Ἑναλλακτικὲς ἐκδ., Ἀθήνα 1992 (μόνον ἡ β' ἐκδ. εἶναι ἔγκυρη), σ. 54-55.

47. Κ. Παπαϊωάννου, *Φιλοσοφία καὶ τεχνικὴ*, Ἑναλλακτικὲς ἐκδ., Ἀθήνα 1994 (β' μέρος τοῦ *Τὰ θεμέλια τοῦ μαρξισμοῦ*, τχ. Β'), *Ὁ διάλογος Marx-Hegel*, 1961), σ. 98.

48. Βλ. Φ. Τερζάκης, *Τὸ πνεῦμα στὴν ἐξορία*, Ἑρασμος, Ἀθήνα 2003, σ. 27.

49. *Φιλοσοφία καὶ τεχνικὴ*, ὁ.π., σ. 116.

50. Βλ. ὁ.π., σ. 118 κ.έ.

51. *Ὁ μαρξισμὸς σὰν ἰδεολογία*, Κομμούνια, Ἀθήνα 1988, σ. 53-55 (*Τὰ θεμέλια τοῦ μαρξισμοῦ*, τχ. Α', *Ἡ κρίση τοῦ μαρξισμοῦ*, 1954).

52. 1959, γ' ἐκδ. Ἑναλλακτικὲς ἐκδ., Ἀθήνα 1991.

ὅτι ὁ Παπαϊωάννου, ὅταν δείχνει μὲ βάση τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρία ὅτι ἡ αἰτιοκρατία δὲν ἰσχύει, συνεχίζει κατὰ βάθος νὰ ἀνιχνεύει τοὺς ὅρους ἐπικράτησης τῶν αἰτιοκρατικῶν θεωριῶν καὶ τῶν, προτιμότερων, ἀντιαιτιοκρατικῶν. Τὸ γεγονός ὅτι ὀνόμαζε τότε τὶς αἰτιοκρατικὲς θεωρίες ὀρθολογικὲς καὶ τὶς ἀντίθετες «ρωμαντικὲς»⁵³ μᾶλλον πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐνδειξὴ τῶν δικῶν του φιλοσοφικῶν προτιμήσεων. Ὅπως εἶπαμε, τὸ σχέδιο ὑπέρβασης τοῦ νεωτερικοῦ διχασμοῦ ἀνάγεται στὸν Ἑγέλο, ποὺ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ στοιχείου ἐντάσσεται συχνὰ (ἐνάντια στὴν δηλωμένη πρόθεσή του, ἐξυπακούεται) στὸν ρωμαντισμὸ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐπίδραση

Ὁ Λεφόρ, συνεργάτης τοῦ Καστοριάδη στὸ περιοδικὸ *Σοσιαλισμός ἢ βαρβαρότητα*, ἀνέπτυξε μιὰ πολιτικὴ θεωρία ποὺ στηρίζεται στὴν θέση ὅτι τὸ πολιτικὸ «εἶναι» ἔχει οὐσιωδῶς ἀπροσδιόριστο χαρακτήρα.⁵⁴ Ὁ Ἐνγκὰρ Μορέν, συνεργάτης τοῦ Ἀξελοῦ στὸ περιοδικὸ *Ἐπιχειρήματα*, ἀνέπτυξε μιὰ κοσμοθεωρία ποὺ στηρίζεται στὴν ἰδέα ὅτι ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ τυχαίου στὴν ὀργάνωση τῶν ἐμβίων καὶ τῆς κοινωνίας ἐξηγεῖ πῶς ὁ ἴδιος ὁ κόσμος γεννᾷ τὴν ἐλευθερία.⁵⁵ Πιστεύω ὅτι αὐτὰ τὰ ἐγχειρήματα χρωστοῦν κάτι στὴν σκέψη τοῦ Καστοριάδη καὶ τοῦ Ἀξελοῦ. Πάντως, κυρίως αὐτὰ τὰ δύο περιοδικὰ θὰ ἀνατρέψουν τὴν ὥς τότε κυρίαρχη φιλοσοβιετικὴ στάση τῆς ἀριστερῆς διανόησης.⁵⁶ Πιστεύω ἐπίσης ὅτι ἡ ἀκρίβεια τῆς κριτικῆς τοῦ Παπαϊωάννου συνέβαλε στὴν ἀπομάκρυνση τῆς νεώτερης γενιᾶς πεπαιδευμένων Γάλλων ἀπὸ τὸν ἐπίσημο μαρξισμὸ καὶ τὸ σοβιετικὸ πρότυπο.

Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου τῶν τριῶν αὐτῶν Ἑλλήνων γιὰ μᾶς παραμένει ὅτι ἀνίχνευσαν τὶς προϋποθέσεις μᾶς μὴ αἰτιοκρατικῆς προσέγγισης τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου. Στὴν ἐποχὴ μας ἡ κρατοῦσα αἰτιοκρατικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας δὲν ἔχει μαρξιστικὰ πρόσημα. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Αὐτὸ δὲν τὴν κάμνει λιγότερο ἀπειλητικὴ γιὰ τὴν ἐλευθερία. Κατὰ τοῦτο, ὁ Καστοριάδης, ὁ Ἀξελὸς καὶ ὁ Παπαϊωάννου ἔχουν κάτι νὰ προσφέρουν στὸν σημερινὸ κόσμο.

53. *Μάζα καὶ ἱστορία*, Ἑναλλακτικὲς ἐκδ., Ἀθήνα 2003.

54. Βλ. μεταξὺ ἄλλων Cl. Lefort, *Le travail de l'œuvre. Machiavel*, Gallimard, Παρίσι 1972.

55. Βλ. μεταξὺ ἄλλων Ed. Morin, *Le paradigme perdu: la nature humaine*, Seuil, Παρίσι 1973· μτφ. *Ἡ ἀνθρώπινη φύση - Τὸ χαμένο παράδειγμα*, Ἑναλλακτικὲς ἐκδ., Ἀθήνα 2000.

56. Σύμφωνα μὲ τὸν Α. Ακουν, ὁ.π., σ. 12, στ. 3.